ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

अद्वैतवेदान्ते ईश्वरस्वरूपम्

डा. एस्.पि.तेजस्वि
सहायकाध्यापिका, श्रीसत्यसाइमानवाभ्युदयविश्वविद्यालयः
कर्णाटकः

प्रबन्धसारः

समस्तेऽस्मिन् प्रपञ्चे आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकानि दुःखानि अनुभवन्तः प्राणिनः, अस्मात् दुःखरूपसंसारात् विमोचनाय प्रवृत्ताः। अस्य दुःखस्य अपाकरणसाधनम् अन्विष्यमाणा मार्गान्वेषणं कुर्वन्ति। तदा प्रत्यक्षादिप्रमाणपुरस्सरं क्रियमाणे अन्वेषणे "ज्ञानादेव तु कैवल्यं" इति श्रुत्या ज्ञानादेव दुःखस्य अपाकरणमिति ज्ञात्वा, तद्ब्रह्मज्ञानं दर्शनानां साहाय्येन प्राप्तुं शक्यमिति दर्शनानां विचारं कुर्वन्ति।

तर्हि दर्शनस्य अर्थः कः इति प्रश्नस्य शान्तिः अनया व्युत्पत्या क्रियते यथा दृश्यते अनेन इति दर्शनम्। अर्थात् दर्शनस्य साधनम्। यत्र प्रमाण-प्रमेय-प्रमित्यादिव्यवहारः / विचारः भवति तद् दर्शनशास्त्रमिति औपनिषत्तत्त्वज्ञानरहिताः व्याख्यान्ति। परं औपनिषदां मते तु यच्छास्त्रं मोक्षं प्रतिपादयति, यत्र आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तेः साधनम् उपदिष्टमिति तद्दर्शितपन्थानमनुसरद् विद्यमानं शास्त्रमेव दर्शनमिति शब्देन वाच्यम्। तथा चेत् वेदान्तशास्त्रस्यैव मोक्षप्रतिपादकत्वात् दर्शनमिति निश्चयेन वक्तुं प्रभवामः।

पुरुषेण अर्थ्यते इति पुरुषार्थः। चत्वारः पुरुषार्थाः यथा धर्मः, अर्थः, कामः, मोक्षः चेति। एतेषु चतुर्विधपुरुषार्थेषु "मोक्षः" एव परमपुरुषार्थः, नित्यत्वात्। "न स पुनरावर्तते" इति श्रुत्या तस्य कैवल्यस्य नित्यत्वमवगम्यते। परिशिष्टानाम् अनित्यत्वात् न परमपुरुषार्थता। स च मोक्षः कीदृशः? केन साधनेन आप्तुं शक्यः? इत्यादिविचिकित्सा-दूरीकरणाय शास्त्रोऽयं प्रवर्तते। तस्मिन् विचारे मतभेदः विद्यते। ते एव दर्शनाख्याः यथा चार्वाक-बौद्ध-जैन-नैयायिक-सांख्य-मीमांसकाः। एतेषु श्रुति-स्मृतिसम्मततया आनन्दाख्यमोक्षस्वरूपविचारः वेदान्तदर्शने प्रस्थानत्रयेण प्रपञ्चितः। स विचारः सामान्यतया आनन्दमयाधिकरणस्थपुच्छब्रह्मादिशा यथामति विचार्यते।

कुञ्चीशब्दाः- आनन्दः, दुःखमार्गः, ब्रह्म, जीवः, ईश्वरः. प्रकृतिः, अन्नमयः, प्राणमयः, मनोमयः, विज्ञानमयः, आनन्दमयः, मोक्षः, पुच्छब्रह्म चेत्यादयः।

****

अद्वैतवेदान्ते ब्रह्मैव परमतत्त्वरूपेण प्रतिपाद्यते। ब्रह्मैव समस्तचराचरजगतः अधिष्ठानभूतम्। सिद्धान्ते अस्मिन् **"एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म", "नेह नानास्ति किञ्चन"**[1], **"इदं सर्वं यदयमात्मा"**[2] इत्यादि-श्रुतिसाहाय्येन ब्रह्मणः सजातीय-विजातीय-स्वगतभेदत्रयराहित्यं, देशतः, कालतः, वस्तुतः परिच्छेदत्रयशून्यत्वं च बोध्यते। श्रुतिषु सगुण-निर्गुणरूपेण ब्रह्मणः स्वरूपम् उपवर्णितम्। तथा च दृश्यते - "**द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं च**"[3] इति। तत्र "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते। येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति। तद्विजिज्ञासस्व। तद्ब्रह्मेति"[4] इत्यादीनि सृष्टि-स्थिति-

---

[1] बृ.उ.- ४/४/१

[2] बृ.उ.- २/४/६

[3] बृ.उ.- २/३/१

[4] तै.उ. - ३/२

लयप्रतिपादकानि वाक्यानि, **"सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म"**[5], **"यो वै भूमा तत्सुखम्"**[6], **"विज्ञानमानन्दं ब्रह्म"**[7] इत्यादिस्वरूपबोधकपराणि वाक्यानि ब्रह्मणः सगुणरूपत्वे प्रमाणानि। एवं च **"अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितम्"**[8], **"अशब्दम-स्पर्शमरूपमव्ययम्"**[9] इत्यादि निषेधप्रतिपादनपराणि वचनानि ब्रह्मणः निर्गुणरूपं प्रमाणयन्ति।

ब्रह्मणः लक्षणम् :-

ब्रह्मणः स्वरूप-तटस्थभेदेन लक्षणद्वयं सङ्गिरन्ति अद्वैतिनः। तत्र स्वरूपं सद् व्यावर्तकं स्वरूपलक्षणं, कादाचित्कत्वे सति व्यावर्तकं तटस्थलक्षणम् इति उभयोः लक्षणयोः लक्षणम्। उक्तलक्षणानुसारेण सच्चिदानन्दरूपत्वं ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणं सृष्टि-स्थिति-लयकर्तृत्वं च तटस्थलक्षणम् इति सिध्यति।

अज्ञानस्वरूपम् :-

अपरिच्छिन्ने ब्रह्मणि अनादिकल्पिता मूलप्रकृतिः तादात्म्यसम्बन्धेन तिष्ठति। त्रिगुणात्मिका च सा प्रकृतिः। अस्याः प्रकृतेः नामान्तराणि माया, अविद्या, अज्ञानं, शक्तिः, प्रधानम् इत्यादि।
यथा नैयायिकादयः ज्ञानाभावरूपेण नञोऽभावरूपत्वं लक्षयन्ति तदद्वैतिनां नेष्टम्। अज्ञानस्य निर्वचनम् एवं सङ्गिरन्ति आवरणविक्षेपशक्तिमदनादिभावरूपम-ज्ञानम् इति। चित्सुखाचार्याणां वचनमपि श्रूयते –

"अनादिभावरूपं यद्विज्ञानेन विलीयते।
तदज्ञानमिति प्राज्ञा लक्षणं संप्रचक्षते॥"[10] **इति**

अज्ञानस्य विद्यया निवर्त्यमानत्वात् अविद्या इति, जगतः उपादानत्वात् प्रकृतिः/प्रधानमिति, दुर्घटकार्यसम्पादकत्वात् माया इति, स्वातन्त्र्याभावात् शक्तिरिति च ख्यातिः। अज्ञानस्वरूपविषये भाष्यकाराणाम् अयमभिप्रायः -

"सन्नाप्यसन्नाप्युभयात्मिका नो
भिन्नाप्यभिन्नाप्युभयात्मिका नो।
साङ्गाप्यनङ्गाप्युभयात्मिका नो
महाद्भुता अनिर्वचनीयरूपा॥"[11]

आपाततया सदसद्भ्यां विलक्षणमनिर्वचनीय-रूपमज्ञानमिति सिद्धान्तेऽस्मिन् व्यवहारः। न ज्ञानमज्ञानम् इत्यत्र नञः अभावाऽनङ्गीकारे, सांशत्वाङ्गीकारे च एतानि कारणानि दरीदृश्यन्ते, यथा - विरुद्धार्थकत्वात् भावरूपत्वम्, उत्पत्तिराहित्याच्च अनादित्वं, प्रकाशेनान्धकारवत् ज्ञानेन निवर्त्यमानत्वात् च सांशत्वम् अङ्गीक्रियते।

अज्ञानस्य शक्तिद्वयम् :-

अज्ञानस्य आवरणविक्षेपाख्ये शक्ती स्तः। आवरणशक्तिः ब्रह्मस्वरूपमावृणोति, विक्षेपशक्तिः ब्रह्मणि समस्तसृष्टिं कल्पयति। तदुक्तं भगवत्पादैः -

"शक्तिद्वयं हि मायाया विक्षेपाऽऽवृत्तिरूपकम्।
विक्षेपशक्तिर्लिङ्गादि ब्रह्माण्डान्तं जगत् सृजेत्॥"
"अन्तर्दृग्दृश्ययोर्भेदं बहिश्च ब्रह्मसर्गयोः।
आवृणोत्यपराशक्तिः सा संसारस्य कारणम्॥"[12]

परिच्छिन्नाज्ञानेन अपरिच्छिन्नं ब्रह्म कथम् आवृणोति इति शङ्कां निवारयति सदानन्दयतिः –

---

[5] तै.उ. – २/१/१
[6] छा.उ
[7] बृ.उ
[8] बृ.उ. – ३/८/८
[9] क.उ. – २/३/१४
[10] तत्त्व.प्र., पृ. -९७
[11] वि.चू., श्लोकः-२२२
[12] वा.सू. १३, १४

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

“घनच्छन्नदृष्टिर्घनच्छन्नमर्कं यथा मन्यते निष्प्रभं चातिमूढः ।
तथा बद्धवद्भाति यो मूढदृष्टेः स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥”[13] इति ।

यदाशङ्कितं तत्सत्यम् । न हि अज्ञानं वस्तुतः ब्रह्माणमावृणोति, अथापि यथा मेघः द्रष्टृनयन-मार्गपिधायकतया नैकयोजनायतम् अर्कमण्डलम् आच्छादयन्निव प्रतिभाति, तद्वत्परिच्छिन्नम् अप्यज्ञानम् अपरिच्छिन्नमसंसारिणं द्रष्टृबुध्यावरकतया आच्छादयन्निव ज्ञायते इति ।

अज्ञानस्य आश्रयत्वविषयत्वविचारः -

अज्ञानस्याश्रयविषयत्वविचारे अद्वैतवेदान्ते अभिप्रायभेदाः दरीदृश्यन्ते । तेष्वादौ सर्वज्ञात्ममुनिभिः सङ्क्षेपशारीरके उक्तम् -

“आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचितिरेव केवला ।
पूर्वसिद्धतमसो हि पश्चिमो नाऽऽश्रयो भवति नापि गोचरः ॥”[14] इति ।

अनेन ज्ञायते शुद्धचैतन्यमेव अज्ञानस्य आश्रयो विषयश्चेति एतेषामभिप्रायः । यस्मात् अज्ञानसिध्यनन्तरं जीवसिद्धिः तस्मादज्ञानाश्रयविषयौ जीवे न सम्भवतः इति संक्षेपशारीरककाराणाम् अभिमतः । **“अहमज्ञः”** इति जीवे प्रतीयमानाज्ञानस्य न अहङ्कारविशिष्टचैतन्यमाश्रयः किन्तु अहङ्कारोपहितचैतन्यमेवेति ज्ञेयः । उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वात्, शुद्धचैतन्याश्रितमप्यज्ञानं स्वकृतसंसारबन्धनं जीवमुत्पादयति ।

संक्षेपशारीरके दृश्यते -

“सुकृतदुष्कृतकर्माणि कर्तृतां मतिगतात्मचिति प्रतिबिम्बकम् ।
व्रजतितद्वदधः परमात्मनो जगति याति तमः प्रतिबिम्बकम् ॥”[15] इति ।

विषयेऽस्मिन् वाचस्पतिमिश्राणां पक्षः -

नाविद्या ब्रह्माश्रया किन्तु जीवे **“सा तु अनिर्वचनीया”**[16], **“विद्यास्वभावे ब्रह्मणि तदनुपपत्तेः”**[17] इत्यादिस्थलेषु अज्ञानस्य जीवाश्रितं ब्रह्मविषयत्वं च दरीदृश्यते । अध्यासिकसम्बन्धेन ब्रह्मणि विद्यमानमपि अज्ञानम् आच्छाद्यतासम्बन्धेन जीवे भवति, न ब्रह्मणि । **“नास्ति ब्रह्म, न भाति ब्रह्म”** इति असत्त्वाऽऽपादकाऽभानाऽपादकयोराव-रणयोर्जीव एव सम्भवात् जीवाश्रया अविद्या इति श्रीमिश्रमहाभागानामभिप्रायः ।

अज्ञानस्य द्वैविध्यम् :-

माया चाविद्या च स्वयमेव भवति इति श्रुत्या माया, अविद्या चेति अज्ञानस्य द्वे रूपे । तत्र रजस्तमोभ्यामसंसृष्टशुद्धसत्त्वगुणप्रधानतया माया इति, रजस्तमोभ्यां संसृष्टाऽशुद्धसत्त्वगुणप्रधानतया च अविद्येति माया चाविद्या च स्वयमेव भवति इति श्रुत्या माया, अविद्या चेति अज्ञानस्य द्वे रूपे । तत्र रजस्तमोभ्यामसंसृष्टशुद्धसत्त्वगुणप्रधानतया माया इति व्यवहारः । इमे एव मायाऽविद्ये समष्ट्यज्ञानं - व्यष्ट्यज्ञानमिति कथ्येते । तत्र अज्ञानस्य विक्षेपांशप्रधाना भवति समष्ट्यज्ञानरूपा माया ततश्च आवरणांशप्रधाना भवति व्यष्ट्यज्ञानरूपा अविद्येति प्रतिपाद्यते । इमौ एव जीवेश्वरयोः उपाधी । तथाहि

[13] वे.सा, .पृ. १४
[14] सङ्क्षेपशारीरकम्
[15] सङ्क्षेपशारीरकम्
[16] ब्र.सू.भा, १/२/४
[17] ब्र.सू.भा., १/४/३

शुद्धसत्त्वप्रधानमायोपाधिः ईश्वरस्य, मलिनसत्त्व-प्रधानाविद्योपाधिः जीवः इति आख्यायते। मायोपाधेः शुद्धत्वात् तत्राभिमानिकब्रह्मचैतन्यस्य ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वादिगुणाः, अविद्योपाधेः अशुद्धत्वात् तत्राभिमानिकजीवस्याल्पज्ञत्वादिगुणाः सम्भवन्ति। तदुक्तं सदानन्दयतिभिः – **"इयं समष्टिरुत्कृष्टोपाधितया विशुद्धसत्त्वप्रधाना एतदुपहितं चैतन्यं सर्वज्ञत्व-सर्वेश्वरत्व-सर्वनियन्तृत्वादिगुणकम-व्यक्तमन्तर्यामी जगत्कारणमीश्वर इति च व्यपदिश्यते, सकलाज्ञानावभासकत्वात् इयं व्यष्टिर्निकृष्टोपाधितया मलिनसत्त्वप्रधाना, एतदुपहितं चैतन्यमल्पज्ञत्वानीश्वरत्वादिगुणकं प्राज्ञः"**[18] इत्युच्यते, **एकाज्ञानावभासकत्वात्** इति।[19]

ईश्वरविषये अद्वैताचार्याणां पक्षाः -

जीवेश्वरस्वरूपविषये अद्वैतनये त्रयः पक्षाः। ते यथा आभासवादः, प्रतिबिम्बवादः, अवच्छेदवादः। तत्र पञ्चदशीकाराणाम् आभासवादः। **"एते जीवेशावभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव भवति"**[20] इति श्रुत्या शुद्धसत्त्वप्रधानमायायां यः ब्रह्मचैतन्यस्य आभासः सः ईश्वरः इति अङ्गीकुर्वन्ति। तदुक्त -

"मायाभासेन जीवेशौ करोतीति श्रुतौ श्रुतम्।
मेघाकाशजलाकाशाविव तौ सुव्यवस्थितौ।"
"मेघवद् वर्तते माया मेघस्थिततुषारवत्।
धीवासना श्चिदाभासस्तुषारस्थखवत् स्थितः" ॥
"अशेषप्राणिबुद्धीनां वासनास्तत्र संस्थिताः।
ताभिः क्रोडीकृतं सर्वं तेन सर्वज्ञ ईरितः" ॥[21]

इति ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वं सम्पादितं। उच्यते ईश्वरलक्षणं - जीवानां बुद्धिवासनाविशिष्टमायायां यः आभासः सः ईश्वरः इति।

यः आभासपक्षः श्रीविद्यारण्यस्वामिभिः प्रोक्तः सः न युक्तः इति श्रीनिश्चलदासाः विवेचयन्ति। एतेषाम अयमभिप्रायः - पूर्वोक्त ईश्वरलक्षणस्वीकारे, सर्वबुद्धिवासनाविशिष्टमायाद्याः प्रलयकाले एव सम्भवात् तदानीमेव ईश्वरः सर्वज्ञः भवेत्, न सर्वदा।केवल बुद्धिवासनानामाभासः ईश्वरः इति पक्षे किं वासनाभेदेन प्रतिबिम्बभेदः? आहोस्वित् सर्ववासानास्वेक एव प्रतिबिम्बः? वासनानन्त्यग्राह्ये ईश्वरानन्त्यप्रसक्तिः, द्वितीये सर्ववासनापक्षस्वीकारे तु प्रलयकालं विना ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वाभावः इति पूर्वोक्तदोषाः एव आपतति। किञ्च उपाधिभूतवासनानामनेकत्वात् अनेका एव प्रतिबिम्बाः भवेयुरिति अनेकेश्वरत्व प्रसङ्गः। अतः मायायाः शुद्धसत्वांशेनैव निर्दुष्टसर्वज्ञत्वप्राप्तिः न तु मायायाः बुद्धिवासनाविशिष्टत्व स्वीकारे इति पर्यवसितम्।

प्रतिबिम्बपक्षे पुनः द्वौ पक्षौ स्तः। जीवेश्वरयोः उभयोरपि प्रतिबिम्बात्मकः इत्येकः पक्षः, जीवस्य प्रतिबिम्बत्वं ईश्वरस्य च बिम्बत्वमित्यपरः। तत्र जाबालश्रुतिबलेन विवरणानुसारिणाः एवमुच्यते - बिम्बस्थानीयः ईश्वरः प्रतिबिम्बस्थानीयः जीवः इति। ईश्वरस्यापि प्रतिबिम्बत्वाङ्गीकारे स्वातन्त्र्य हानिः भवेदिति एतेषामभिप्रायः। श्रुतिस्तु –

"विभेदजनकेऽज्ञाने नष्टे ज्ञानबलान्मुने ।
आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति" ॥

---

[18] वेदान्तसारः, विद्वन्मनोरञ्जनी, पृ. ९४

[19] जाबालदर्शनोपनिषत्, पृ. ४२५-४२७

[20] नृसिंहोत्तरतापिन्युपनिषत्

[21] पञ्चदशी, ६/१५५-१५६-१६१

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

संक्षेपशारीरककाराः -

"**कार्योपाधिरयं जीवः, कारणोपाधिरीश्वरः**"[22] इति श्रुत्या कार्यकारणयोः प्रतिबिम्बत्वं प्रतिपादयन्ति। तथा हि कारणस्थानीभूतमायायां चित्प्रतिबिम्बः ईश्वरः, कार्यस्थानीये अन्तःकरणे चित्प्रतिबिम्बः जीवः इति। बिम्बस्थानीयः शुद्धचैतन्यमिति कथयन्ति तथा च संक्षेपशारीरके दृश्यते **"मायोपाधेरद्वयस्येश्वरत्वं कार्योपाधेर्जीवता च प्रतीचः"[23] ।**

अवच्छेदवादिनः वाचस्पतिमिश्राः -

बिम्बप्रतिबिम्बाद्यवस्था चैतन्ये न सिध्यति, नीरूपत्वात्। तस्मात् अवच्छेदवादं रोचन्ते वाचस्पतिमिश्राः। न अविद्या ब्रह्माश्रया, किन्तु जीवे, सात्वनिर्वचनीया इत्यादि स्थलेषु अज्ञानस्य जीवाश्रितत्वं ब्रह्मविषयत्वं च दृश्यते। अतः अविद्यावच्छिन्नं चैतन्यं जीवः, तदनवच्छिन्नं चैतन्यम् ईश्वरः इति पर्यवस्य,अनवच्छिन्नपक्षे ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वहानिः इति धिया श्रीनिश्चलदासः वदति- अविद्यया/ अन्तःकरणअनवच्छिन्नः ईश्वरः इति कथने उपाध्यभाववान् ईश्वरः इति ज्ञायते। ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वादि गुणाः औपाधिकत्वात्, तदभावे सर्वज्ञत्वाभावः सम्भवति। अतः तल्लाभार्थं ईश्वरस्य मायोपाधिं कथयन्ति। तेन मायावच्छिन्नं चैतन्यम् ईश्वरः इति ईश्वरलक्षणम् ज्ञायते। तथा सति मायायाः सर्वदेशगतत्वात् ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वादिगुणाः सिध्यन्ति।

एतावता ईश्वरस्वरूपं आभास-प्रतिबिम्ब अवच्छिन्न प्रक्रियाभेदेन निरूपितम्। यद्यपि ईश्वरस्वरूपे अभिप्रायभेदाः तथापि सर्वत्र सर्वज्ञत्व सर्वकर्तृत्वादि युक्तः एव ईश्वरः इति ज्ञातव्यम्। तस्मात् अद्वैतवेदान्ते ईश्वरपदेन सगुणं ब्रह्म बोध्यते। अयं च ईश्वरः नव्यायिकाभिमत ईश्वरवन्न केवलं जगतोर्निमित्तकारणम् अपि तु "यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते"[24] च इति श्रुत्या अभिन्ननिमित्तोपादानकारणम्। अत्र उपाधिभूता माया उपादानकारणम्, चेतनांशः निमित्तकारणम्।

ईश्वरास्तित्वे प्रमाणम् -

ईश्वरविषये श्रुति-स्मृति-सूत्रप्रमाणानि प्रदर्श्यन्ते-

१. यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्
२. यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः
३. य इमान् लोकानीशत ईश्वरः
४. ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुनतिष्ठति
५. जन्माद्यस्य यतः[25]
६. शास्त्रयोनित्वात्[26]

ईश्वराङ्गीकारे प्रयोजनम् -

दर्शनान्तरेष्विव अद्वैतवेदान्ते शुद्धचैतन्यस्य कर्तृत्वस्रष्टृत्वाद्यसंभवात् मायाविशिष्टस्येश्वरत्वम् अभ्युपगतम्। ईश्वरादेव सृष्टिः जाता इत्यत्र श्रुतिं प्रमाणयन्ति - **"यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते[27]** इति। तथाहि भाष्यकाराः सूत्रभाष्ये "अस्य जगतो नामरूपाभ्यां व्याकृतस्यानेककर्तृभोक्तृसंयुक्तस्य प्रतिनियतदेशकालनिमित्तक्रियाफलाश्रयस्य मनसाप्यचिन्त्यरचनारूपस्य जन्मस्थितिभङ्गं यतः सर्वज्ञात्सर्वशक्तेः कारणात् भवति तद्ब्रह्म इति निरूपितवन्तः। एवमेव "अस्य महतो भूतस्य

---

[22] संक्षेपशारीरकम्

[23] संक्षेपशारीरकम्

[24] मुण्डकोपनिषत् ७

[25] ब्र.सू. - १/१/२

[26] ब्र.सू. - १/१/३

[27] तै.उ. - ३/१

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानान्यस्यैवैतानि सर्वाणि निःश्वसितानि”[28] इति श्रुत्यन्तरप्रमाणं प्रदर्शयन्ति। वेदकर्तृत्वमपि शबलब्रह्मणि प्रतिपादयन्ति- “महतः ऋग्वेदादेः शास्त्रस्यानेक-विद्यास्थानोपबृंहितस्य प्रदीपवत्सर्वार्थावद्योतिनः सर्वज्ञकल्पस्य योनिः कारणं ब्रह्म”[29] इति।

सृष्टेः लीलास्वरूपम् -

शबलब्रह्मणि स्रष्टृत्वाद्यङ्गीकारे जगतः सत्यत्वमापाततः अङ्गीकृतमिति अद्वैतहानिः पुनः ईश्वरप्रयोजनसत्त्वे नित्यतृप्तभङ्गः, प्रयोजनाभावे उन्मत्तप्रवृत्तिप्रसङ्गः आयाति। एतादृशान् आक्षेपान् सूत्रकाराः परिहृतवन्तः - **“लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्”**[30] इति। ननु महदिदं विश्वरचनं कथं लीलावादेन वक्तुं शक्यते इति चेत्- सत्यम्, अल्पज्ञानानामल्पशक्तीनां महदिव भाति, न तु सर्वज्ञसर्वशक्तिसमन्वितेश्वरस्य। अत एव सर्वमिदं जगत् ईश्वरस्य लीलेत्युच्यते। अस्तु तर्हि का नाम लीला इति जिज्ञासायां समाधीयते लक्षणेन –“या प्रवृत्तिरल्पायाससाध्या, विधेयनिष्पत्तिमात्रफलका, लीलाकर्तुरुद्देश्यसाधिका सा एव लीला” इति। अल्पायाससाधनत्वं शबलब्रह्मणि उच्यते वाचस्पतिमिश्रैः:-

“निश्वसितमस्य वेदा वीक्षितमेतस्य पञ्चभूतानि।
स्मितमेतस्य चराचरमस्य च सुप्तं महाप्रलयः”॥[31]
इति।

“आप्तकामस्य का स्पृहा” इति श्रुत्या ईश्वरस्य न किञ्चिदपि प्रयोजनमुत्प्रेक्षितुं शक्यते। एवञ्च **“यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते”**[32], **“यः सर्वज्ञः सर्ववित्”**[33] इत्यादिना सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वप्रतिपादनात् नोन्मत्तप्रवृत्तिः। तेन ईश्वरस्य सृष्टिः लीलैवेति निरवद्यम्।

तदेवमद्वैतवेदान्ते मायाशबलितब्रह्मचैतन्यस्य ईश्वरस्य स्वरूपमुपवर्णितम्। ईश्वरोपाधिभूतमायायाम् आवरणशक्तेरभावात् जीववत् न ईश्वरस्वरूपावरणमिति स नित्यमुक्तः। स च जगन्निर्माणे उपाध्यंशेनोपादानकारणं, चेतनांशेन च निमित्तकारणमिति ऊर्णनाभिवत् अभिन्ननिमित्तोपा-दानकारणत्वेन अभ्युपगम्यते। किन्तु इदमप्यव-गन्तव्यं यदत्रेश्वरः न पारमार्थिकः किन्तु मायोपहितः इति मायावत्तस्यापि मिथ्यात्वमेव अङ्गीक्रियते।

सहायकग्रन्थसूची

- Brahma Sutra Sankara Bhashya With Hindi Tika Satyananda Saraswati, Chaukhamba-2021-03-13. https://archive.org/details/brahma-sutra-sankara-bhashyawith-hindi-tika-satyananda-saraswati-chaukha
- Taittiriya Upanishad Gita Press Gorakhpur by eGangotri. https://archive.org/details/TaittiriyaUpanishadGitaPressGorakhpur

[28] बृ.उ. - २/४/१०
[29] ब्र.सू. - १/१/३
[30] ब्र.सू.- २/१/३३
[31] ब्र.सू.भा. मङ्गलश्लोकः
[32] तै.उ. - ३/२
[33] मु.उ. -१/१/१

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

- https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.408311. Sankshepa Sariraka 1st Adhyaya Vol.-1 by Muni, Sarvajnatma
- https://archive.org/details/BrihadaranyakUpanishadGitaPressGorakhpur_201905 Brihadaranyak Upanishad Gita Press Gorakhpur By narad- 2019-05-06.
- https://archive.org/details/mundaka-upanishad-gita-pressgorakhpur - Mundaka Upanishad Gita Press Gorakhpur by Gita Press Gorakhpur.
- https://archive.org/details/Vedanta.Panchadasi.with.Kalyana.Piyusa.Vyakhya Vedanta Panchadasi of Vidyaranya Swami with Kalyana Piyusa Vyakhya [Sanskrit] By Vidyaranya Swami.
- https://archive.org/details/zeNQ_vedanta-sara-by-sadanandawith-bhava-bodhini-sanskrit-hindi-commentory-by-ram-sh Vedanta Sara By Sadananda With Bhava Bodhini Sanskrit Hindi Commentory By Ram Sharan Tripathi Chaukhamba Vidyabhavan, Varanasi By Chaukhamba Vidyabhavan, Varanasi
- https://archive.org/details/vivekachudamanio00sankrich Vivekachudamani of Sri Sankaracharya [microform] : text, with English translation, notes and an index By Sankaracarya; Madhavananda, Swami.